„Új” Gönczy-glóbuszok Prágából és a Prága melletti Roztokból

MÁRTON Mátyás – TORONYI Bence

DOI: [10.30921/GK.73.2021.5.2](https://doi.org/10.30921/GK.73.2021.5.2)

Absztrakt: Jelen tanulmány egy három cikkből álló sorozat második tagja, amelyben a szerzők bemutatják a 2017 óta látókörükbe került új – a szakirodalomban ismeretlen – glóbuszokat, amelyek magyar nyelvű változatát Gönczy Pál szerkesztette.

A szerzők részletekbe menően mutatnak be egy 15,8 cm és két 21,7 cm átmérőjű, Gönczy magyarította és a Prága melletti Roztokban (ma Roztoky) a Felkl és fia cég által kiadott glóbuszt. Ismertetik a 31,6 cm átmérőjű prágai Felkl-glóbusz első kiadását, valamint ennek átvizsgált második kiadását a Prága melletti Roztokból a Felkl és fia cégtől. Bemutatnak egy nem túl régen restaurált 47,4 cm átmérőjű Felkl-Gönczy-glóbuszt is, amelynek restaurálása meglepetéssel szolgált.

Abstract: This paper is the second one in a series of three articles in which the authors present the new globes that have come to their attention since 2017 and are unknown in the literature. Their Hungarian version was edited by Pál Gönczy.

The authors present in detail a globe of 15.8 cm and two globes of 21.7 cm in diameter translated into Hungarian by Gönczy and published by Felkl and his son in Roztok near Prague (today Roztoky). The first edition of the 31.8 cm diameter Felkl globe in Prague and its revised second edition from Roztok near Prague from Felkl and his son are described. They also present a recently restored 47.4 cm diameter Felkl-Gönczy globe, the restoration of which brought some surprise.

Kulcsszavak: magyar nyelvű glóbuszok; glóbuszgyártó műhelyek: Jan Felkl Prágában, Felkl és fia Roztokban Prága mellett; Virtuális Glóbuszok Múzeuma (VGM)

Keywords: Hungarian-language globes; globe making factories: Jan Felkl in Prague, Jan Felkl & Son in Roztok near Prague; Virtual Globes Museum (VGM)

Bevezetés

Plihál Katalin 2016-ban megjelent, nyomtatott magyar nyelvű föld- és éggömbökkel foglalkozó nagy összefoglaló munkáját követően „sem állt le az élet”. Újra meg újra előkerülnek ezen érzékeny műtárgyaknak „túlélő” darabjai, s egy-egy glóbusz olyan kiadásaival, olyan példányaival találkozzhatunk, amelyeket korábban nem ismertünk, vagy létezésüket csak feltételezhettük.

Biztosan tudjuk, hogy Gönczy első Felkl-földgömbjének magyarítása 1870-ben történt: „Földgömb magyar nyelven. Kiadja Felkl, Prágában. 1870.” (MTA Alm. 1892, p. 137). Figyeljük meg, hogy egy (!) glóbuszról van szó! Ugyanebben a bibliográfiai összeállításban „Schotte síma és domború földgömbjei különféle átmérőkkel. Berlin, 1872.” szerepel. Ugyanezt az egyes és többesszámú megkülönböztetést találjuk a Szinnyei-féle (1894, pp. 1364–1365) Gönczy-bibliográfiában! (Meg kell jegyezni, hogy a két bibliográfia nem azonos. Témánk

szempontjából is vannak különbségek, például Szinnyeinél szerepel a „Tellurium Planetarium. Berlin, 1872.” a felsorolt művek között, míg az Almanachban nem.

Elgondolkodtat az is, hogy Gönczy a Felkl, illetve a Felkl és fia cégek négy különböző átmérőjű földgömbjét jegyzi a kolofonok szerint (amelyeket a magyar királyi közoktatási miniszter megrendelése alapján készített), ugyanakkor a magyar szakirodalom három, a minisztérium által támogatott földgömböt tud. Ezek a 21,7, a 31,6 és a 47,4 cm-esek (a 15,8 cm átmérőjűek nem szerepelnek ezek között!).

Széles körben ismert ma már az is, hogy egyes Felkl-Hunfalvy-földgömbök kiadása akár több évvel is megelőzi az 1870-es időpontot (Márton 2010a, 2010b; 2011). Biztosan közös munkát tőlük azonban csak 1881-ből ismerünk: „Schneider termésetrajzi képes átlásza, fordították Hunfalvy János és Gönczy Pál. 1881.” (MTA Alm. p. 137).

Máig senki nem vizsgálta viszont, hogy vajon mutatnak-e rokonságot

az időben párhuzamosan vagy közel egy időben megjelent Hunfalvy- és Gönczy-földgömbmagyarítások? A továbbiakban erre a kérdésre is keressük a választ, ahol lehetőség kínálkozik rá. A glóbuszok magyarított névrajzában a két szerző megkülönböztetésére (amennyiben nevük a glóbuszokon nem szerepel) szinte biztos azonosítónak tekintik a térképtörténészek, hogy Hunfalvy „világ tenger”-nek nevezi Gönczy „óceán”-jait, valamint hogy a tengeráramlásokat Hunfalvy „ömlés”-ként, míg Gönczy folyás”-ként emlegeti. Az első állítás „sántít” kicsit [ahogy ezt Szabó (2010) összehasonlító névgyűjtéseit vizsgálva megállapíthatjuk], mert a berlini Schotte-glóbuszokra ez nem áll, ott Gönczy egyszerűen „tengert” használ. A másik állítás is inkább csak a prágai és roztoki Felkl-gömbökre igaz, de egyes Gönczy-földgömbökön már az itt kiadott (pl. 15,8 cm-es) glóbuszokon is az „áramlás” vagy „áramlat” megírás szerepel. Ezek a „felismerések” tehát nem tekinthetők „perdöntőnek” a magyarítás szerzőségét illetően.

Anélkül, hogy a részletekben elmélyednénk, nyugodtan kijelenthetjük, hogy az azonos kolofonszöveg nem feltétlenül jelent azonos földgömb-térképi tartalmat! Tehát ahhoz, hogy a különböző kiadásokat, a különböző változatokat feltárhassuk, minden esetben alaposan meg kell vizsgálni az egyes térképi elemeket (határ-rajz, domborzat, névrajz stb.) mind tartalmi, mind ábrázolás-módszer-tani szempontból. A figyelmes olvasó több példát talál ilyen eltérésekre cikünkben is (lásd a 21,7 cm-es vagy a 47,4 cm-es glóbuszváltozatokat). Az ilyen változatok keletkezésének oka lehet például az, hogy egy adott gömb kasírozásakor csak egyes fel-újított gömbszegmenseket vagy új pólussapkát használtak, „cseréltek” le a korábbiakhoz viszonyítva. Nem egyedülálló megoldás ez, hiszen a II. világháborút követő magyar glóbuszkészítés is ismerte a „felülragasztást” – például a kolofonok „cseréjére” vagy a politikai változások ábrázolásának „érdekében”. Ismerünk napjainkban is olyan atlaszkiadói megoldást, hogy a lapokra felvágott és így tárolt kiadványnak például csak az új autópálya-szakasz átadása miatt bekövetkezett jelentős változást „elszenvedett” lapját nyomják ki, és a továbbiakban az így előállt új atlaszt kötik be és forgalmazzák.

Korábban ismeretlen 15,8 cm-es Felkl-Gönczy- glóbusz az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban

Dr. Kubassek János múzeumigazgató és Puskás Katalin restaurátor, gyűjteménykezelő szívességéből kaptuk meg azt a megtisztelő lehetőséget, hogy az érdi Magyar Földrajzi Múzeum (MFM) egyik újabb kincsének ismertetését közlegyűjük. A „kincs” egyáltalán nem túlzó megnevezése ennek a glóbusznak, hiszen az ilyen átmérőjű Gönczy által magyarított Felkl-glóbuszok közül eddig ismeretlen „évjáratúról” és tartalmáról van szó! „Rokona” az egyetlen korábbról ismert Gönczy által magyarított 15,8 cm átmérőjű, 1905 körül kiadott országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú

politikai-domborzati földgömbnek (VGM ID 47), amelyen azonban már nem szerepel, hogy „a m. kir. közoktatási | minister megrendeléseből (!)” készült volna.

15,8 cm (6 bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1 : 81 000 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 49,62 cm.

Kontinens- és egyes területeken országhatárbandos, elnagyolt lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1884 után kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlásokkal és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal. A kezdőmeridián greenwichi, a hosszúság mérése innen indul K. és Ny. irányban 10°-os megírással. Jó állásban megrajzolt Ekliptika (égi egyenlítő) jellemzi. A kolofon: „FÖLDGÖMB | a legújabb felfedezések nyomán (!) | Magvarúl (!) szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási | minister megrendeléseből. (!) | Kiadta | Felkl J. és fia” (VGM ID 144).

A földgömb átfedőssávvá bővített 30°-os, papírra nyomtatott gömbszegmensek hordozógömbre kasírozásával készült, 12 db – sarkokig nyúló – gömbszegmensből áll, pólussapkák nélkül. A hordozógömb anyaga valószínűleg papírmassé, amelynek felületi egyenetlenségeit vékony gipszréteg felhordásával simították.

Egyszerű (ún. I. számú) felszerelésű: azaz feketére lakkozott, esztergált faállványba illesztett, hajlított acélhuzal tartja a gömböt, amelynek tengelyrése a vízszintessel 66,5°-ot zár be. Magassága: 32 cm.

Ismeretlen (nem jelölt) évszámú kiadás hordozógömbre kasírozott, állványra szerelt példánya. Az érdi Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményébe Schreiber Károlyné ajándékként került 2017. szeptember 5-én. Jelzete: 2017.3.1. A glóbusz legkorábban 1884-ben vagy az után készülhetett. E mellett szól a greenwichi kezdőmeridián, mivel csak az 1884. évi washingtoni nemzetközi meridiánegyezmény mondja ki, hogy a földrajzi hosszúság számozásának kiinduló délköre a greenwichi passzázműszeren áthaladó délkör. A magyar nyelvű kiadás szerkesztője Gönczy Pál volt.

1. ábra. A 15,8 cm-es földgömb a Magyar Földrajzi Múzeumban (Dr. Kubassek János és Puskás Katalin szívességéből. Fotók: Nemes Zoltán)

A glóbusz térképi tartalmának jellemzői

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hosszstartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezésű változata a 30°-os gömbszegmensek elkészítéséhez.
- Greenwichi kezdőmeridián.
- A szélességi és hosszúsági irányokban egyaránt 10°-os beosztású, a sarkokig terjedő fokhálózat 12 db 30°-os gömbszegmensre osztott. A kezdőmeridián és az Egyenlítő 1°-os „létrás” ábrázolással kiemelt az egyébként folyamatos vonallal megrajzolt 10°-os fokhálózatból. A térítők és a sarkkörök szaggatott vonallal ábrázoltak. Az Ekliptika ugyancsak „létrás” ábrázolással kiemelt.
- A kontinensek és a jelentősebb szigetek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mellékfolyóit, valamint (mélységábrázolás nélkül) a legjelentősebb tavakat tartalmazza.

- A szárazföldi területek okker színezésűek, kontinenshatárbanddallal. Barna színű lejtőcsikozásos domborzatrajzzal egészül ki a szárazföld-ábrázolás.
- A szárazföldi területeken szaggatott vonallal (Európában) vagy a kontinenshatárband színével egyező vékony határbanddallal rajzolt országhatárok.
- A településábrázolás nem kategorizált, a településjelek üres kék körök (gyakran hiányoznak!). A fővárosok és a legjelentősebb települések szerepelnek csupán.
- A tengerek mélységábrázolás nélküliek (néhány mélységpontérték megadásával, pl. a „Kurili-szig.”-től DK-re: 8512 m. – nyilván a mélytengeri árok akkor ismert mélysége). Alapszínük világoskék lehetett, amely azonban a lakkréteg besárgulása miatt inkább sárgás árnyalatúnak látszik.
- A tengeráramlások sávjait sötétkék színű vonalkötegek mutatják, irányukat nyilak jelzik, esetenként névvel megírtak (Japáni-aramlás, Déli egyenlítői folyás, Déli sarkvidéki áramlás, Horn foki áramlat, Paszát áramlás).
- A teljes névrajz magyaros írást követ, illetve erre törekvő, a litográfus azonban vélhetően nem magyar anyanyelvű. Erre az ékezetes betűk gyakran pontatlan kezeléséből következtethetünk (Michigan tő, Erie-tő). „Modern” névrajzú a földgömb, mint azt az alábbi példák is mutatják.
- A vízrajzi nevek a ma alkalmazott jobbra dőlő kurzív írással szemben balra dőlnek: óceánok (NAGY v. CSENDES-ÓCZEÁN, INDIAI-ÓCZEÁN, ÉSZAKI JEGES TENGERT; DÉLI JEGES TENGERT), tengerek (Karibi-tenger; Északi-tngr.; Fekete-tengr.; Vörös-tenger), tengeröblök (Mexicói-öböl; Hudson-öb.), tengerszorosok (Davis-szor, Mozambiki-szor.), vízfolyások (Misszissipp; Miszuri; Amazon-foly.) és a tavak (Aral-tó., Nyassa t.) nevei.
- Hasonlóan magyaros a szigetcsoportnevek [Hawaii-sz. (Sandvich sz.); Azor-sz.; Verde-fok-szig.;

- Amirante-sz.] és a szigetnevek (Elefant sz. – Déli-Shetland), valamint a földfokok neveinek (Jóremenyseg f.) írásmódja.
- A kontinensek nincsenek megírva. A szárazföldi névrajz elemei között megtaláljuk az országneveket (Egyesült Államok; Brit-Amerika = Kanada; Francia or.; Spanyolhon; Orosz Birodalom); a településneveket (Stokholm, Madrid, Paris, Odessza, Sztambul, Tobolszk); nagytájneveket (Szahara, Szudan, Sziberia, Gobi-sivatag v. Samo, Elő India, Hatso India).
- A glóbusz Kelet-Közép-Európát ábrázoló részén szerepel Austria és Magyarország megírása. Az utóbbiból sérülés miatt csak a „Ma” olvasható. Ettől dél-délkeletre kezdődik „Törökország” neve. A Kárpát-térség és szűk környezete területén még az alábbi neveket vélhetjük felfedezni: Bécs, Buda, Pest (meg kell itt jegyezni, hogy Budapest már 1873-ban létrejött), Adriai-t., Duna, Bukar[est], Balkan. Érdekesek a „Közép Amerika” (mint nagytáj) és az „AUSZTRALIA” (mint az egyetlen megnevezett „kontinens” – a Brit Birodalomhoz tartozó országok nevei nem nagybetűsek –, valamint a „Rák-térítő” és a „Bak térítő” megírások. Az „Északi Sarkkör”-t és a „Déli sarkkör”-t is megírták, az „Ejszaki Sark” kétszer is megírt, viszont a Déli-sark megírása nem szerepel.
- A nyomtatáshoz felhasznált színek száma nyolc: fekete, sötétkék, világoskék, világosokker, élénksárga, barna, élénkvörös és téglavörös.
- Fekete: a teljes névrajz, kivéve a foksámokat és a mélységszámokat.
- Sötétkék: a fokhálózati és a fokszámok, az Ekliptika, a partvonal, a vízrajz (vízfolyások, tókontúrok és felületszafozások), a tengeráramlásrajz, az áramlásnyilak és a mélységszámok, valamint az országhatárrajz (egy része) és a településkarikák.
- Világoskék: a tengerfelületek.
- Világosokker: a szárazföld felületi színezése.

- Élénksárga: Európa és Afrika (?), valamint (téglavörössel együtt nyomott, narancsszínű): Ausztrália, Óceánia és az Antarktika Ausztrália felé eső ismert partszakaszainak kontinenshatárbandja.
- Barna: a lejtőcsikozásos domborzatábrázolás.
- Élénkvörös: Ázsia kontinenshatárbandja.
- Téglavörös: Amerika és az Antarktika Dél-Amerika felé eső, valamint (élénksárgával együtt nyomott, narancsszínű): Ausztrália, Óceánia és az Antarktika Ausztrália felé eső ismert partszakaszainak kontinenshatárbandja.

Korábban nem ismert 21,7 cm-es Felkl-Gönczy-glóbusz Nován a Göcseji Múzeum gyűjteményéből

Ma a novai Plánder Ferenc Helytörténeti Gyűjtemény állandó kiállításán bemutatott, a zalaegerszegi Göcseji Múzeum állományába tartozó glóbusz nagy felbontású fényképfelvételéhez Megyeri Anna közreműködésével, Horváth Nikolett szívésségéből jutottunk hozzá. A felvételeket Simon Balázs készítette. Ez szolgált alapul és tette lehetővé számunkra az eddig a magyar szakirodalomban le nem írt földgömb részletes ismertetését.

„Rokona” az 1903-as kiadású glóbusznak (VGM ID 106), tartalmuk nagyrészt megegyezik, de a transzszibériai vasútvonal nincs jelölve. Érdekesebb, hogy az 1903-as kolofonja is más: „A FÖLD” helyett „FÖLDGÖMB” megírás áll, és nem szerepel a „Roztok, Pragam” kiadói hely megadása sem.

Ez a glóbusz is legkorábban 1903-ban vagy az után készülhetett. E mellett szól, hogy Orenje és Transvaal 1903-ban elveszti függetlenségét (a búr háború vége) és „Brit-Fönhatóság”-ként kerül ábrázolásra ez a terület Afrikában.

Megkülönböztető jellegzetessége a földgömbnek, hogy a Földközi-tenger és környezetének nevei jó része északi irányba elcsúszott. Figyeljük meg pl. a Sztambul, Tunis vagy a Tripoli megírásokat (2. ábra)!

2. ábra. A névrajzi elemek elcsúszása a Földközi-tenger vidékén

3. ábra. A 21,7 cm-es földgömb a novai Plánder Ferenc Helytörténeti Gyűjteményben (Megyeri Anna közreműködésével Horváth Nikolett szíveségéből. Fotók: Simon Balázs)

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1 : 58 733 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1903-ban vagy közvetlenül az után kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal, hajózási útvonalakkal és transzkontinentális vasútvonalakkal. A kezdőmeridián greenwichi, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. A kolofon: „A FÖLD | a legújabb felfedezések nyomán | Magyarul (!) szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási miniszter megrendeléséből (!). | Kiadta | Felkl J. és fia | Rozstok, Pragam¹ (!)”.

A földgömb átfedősávval bővített 30°-os, papírra nyomtatott gömbszegmensek hordozógömbre kasírozásával készült, 12 db – sarkokig nyúló – gömbszegmensből áll, pólussapkákkal. A hordozógömb anyaga valószínűleg papírmasé, amelynek felületi egyenetlenségeit vékony gipszréteg felhordásával simították.

Egyszerű (ún. I. számú) felszerelésű: azaz feketére lakkozott, esztergált faállványba illesztett, hajlított acélhuzal tartja a gömböt, amelynek tengelyrésze a vízszintessel 66,5°-ot zár be. Magassága: 44 cm.

A glóbusz térképi tartalmának jellemzői

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hossztartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezésű változata a 30°-os gömbszegmensek elkészítéséhez.
- Greenwichi kezdőmeridián.
- A szélességi és hosszúsági irányokban egyaránt 10°-os beosztású, sarkokig terjedő fokhálózat 12 db 30°-os gömbszegmensre osztott. A kezdőmeridián és az Egyenlítő 1°-os „létrás” ábrázolással kiemelt az egyébként folyamatos vonallal megrajzolt 10°-os fokhálózatból. A térítő és a sarkkörök szaggatott vonallal ábrázoltak. Az Ekliptika ugyancsak „létrás” ábrázolással kiemelt.
- A kontinensek és a jelentősebb szigetek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mellékfolyóit, valamint (mélységábrázolás nélkül) a legjelentősebb tavakat tartalmazza.
- A szárazföldi területek fehérek lehettek (a lakkréteg elszíneződése miatt sárgás tónusúak), országhatárbanddal. Barna színű lejtőcsíkozásos domborzatrajzzal egészül ki a szárazföld-ábrázolás.
- A településábrázolás nem kategorizált, a településjelek üres kék körök (a településnevek vagy a kék körök esetenként hiányoznak!). A fővárosok és a legjelentősebb települések szerepelnek csupán (gyakran

rövidítve: Kopenh., Brussz., Strasb., Hambg., Münch.).

- A tengerek alapszíne világoskék, mélységábrázolás nélküliek (néhány mélységpontérték megadásával, pl. a „Kurili-szig.”-től DK-re: 8512 m. – nyilván a mélytengeri árok akkor ismert mélysége), vagy DK-re az „INDIAI” megírás mellett: 4500 m.
- A tengeráramlások sávjait sötét-kék színű vonalkötegek mutatják, irányukat nyilak jelzik, általában névvel megírtak (Golf-áramlás, A csendes-tenger ész. áramlás (!), Japáni-áramlás, Egyenlítői déli folyás, Délsarkon folyó-áramlás (!), Horn foki áramlás, Passzat (!) áramlás (!) stb.).
- A teljes névrajz magyaros írást követ, illetve erre törekvő, a litográfus azonban vélhetően nem magyar anyanyelvű. Erre az ékezetes betűk gyakran pontatlan kezeléséből is következtethetünk (lásd fentebb a tengeráramlások megnevezéseit).

¹ A kiadás helyeként megadott Rozstok, gyakran Roztok alakban szerepel (ma Roztoky). Pragam = Prága mellett. Egyes glóbuszokon helyesen: Prága m. vagy Prága mellett megírásként találjuk.

„Modern” névrajzú a földgömb, mint azt az alábbi példák is mutatják.

- A vízrajzi nevek a ma alkalmazott jobbra dőlő (kurzív) írással szemben balra dőlnek: óceánok (NAGY v. CSENDES-ÓCZEÁN, INDIAI-ÓCZEÁN, ÉSZAKI JEG[...] TENGERT; DELI JEGESTENGERT), tengerek (ARAB-TENGERT, JAPÁNI-TENGERT; KELET-KHINAI-T; DÉLI-KHINAI-TENGERT; Sárga-t., Szului-t., Fekete-teng.; Földközi-tenger), tengeröblök (MEXIKÓI-ÖBÖL; HUDSON-ÖBÖL; Guineai-öb.), tengerszorosok (Davis-szor, Mozambiki-t-szoros), vízfolyások (Lorincz, Misszissipp; Miszuri) és a tavak (Felső tó, Huron tó, Aralöb. (!!!), Nyassza) nevei.
- Hasonlóan magyaros a szigetcsoportnevek (Szunda Szigetek; Filippini-szig.; Hawaii-sz. cs., Sandwich-sz.; Azóri-Sz.; Verde-fok (!!!); Komori-sz., Déli-Shetland-sz.), valamint a földfokok neveinek (Joremenység f.) írásmódja. A szigetek nevében általában nem szerepel a „sziget” földrajzi köznévi (Havaji (!), Sz Ilona).
- A kontinensek nincsenek megírva. A szárazföldi névrajz elemei között megtaláljuk az ország- és tartományneveket (Egyesült Államok; Britországi Észak Amerika = Kanada; FRANCZIA ORSZ; SPANYOL orsz; DÁNORSZ; NÉMETORSZ; OROSZ BIRODALOM, Német-Kelet-Afrika, Új-Dél-Wales, Nyugati Ausztrália); a településneveket (Stokholm, Madrid, Paris, Sztambul, Tobolszk, Krasznojarszk, Irkutszk); nagytájneveket (Szahara, SZUDAN, SZIBERIA, BELSŐ ÁZSIA, Gobi-sivatag sin Samo azaz homoktenger, ELO INDIA, HATSO INDIA).
- A glóbusz Kelet-Közép-Európát ábrázoló részén szerepel AUSTRIA és MAGYARORSZ megírása. Ettől dél-délkeletre kezdődik „Törökország” neve, a felirat első két betűje még Magyarország területén. A Kárpát-térség és szűk környezete területén még az alábbi

neveket vélhetjük felfedezni: Praga, Budapest, Adriai-t., Duna, Lemberg, Jasszv = Jászvásár.

- A földgömbön nagy számban szerepelnek népnevek, pl. Tuarik, Hottentottok, Jakutok, Tunguzok, Karjakok, Kirgizek.
- Érdekesek a „KÖZÉP AMERIKA” (mint nagytáj) és az „AUSZTRALIA” (mint az egyetlen megnevezett „kontinens” – a Brit Birodalomhoz tartozó országok nevei nem nagybetűsek –, valamint az „Egyenlítő”, a „Rak térítő” és a „Bak térítő” megírások. Az „Északi sarkkör”-t és a „Déli Sarkkör”-t is megírták, az „ÉSZAKI SARK” és a „DÉLI SARK” is megírt.
- A nyomtatáshoz felhasznált színek száma pontosan nem határozható meg (de a hasonló kiadások alapján valószínűleg ez nyolc: fekete, sötét-kék, világoskék, élénksárga, barna, élénkvörös, téglavörös és zöld.
- Fekete: a teljes névrajz, kivéve a fokszámokat és a mélység-számokat.
- Sötét-kék: a fokhálózat, valamint a fok- és mélység-számok, az Ekliptika, a partvonal, a vízrajz (vízfolyások, tókontúrok és felület-sraffozásuk), a tengeráramlásrajz, az áramlásnyilak, valamint az országhatár-rajz (egy része) és a településkarikák.
- Világoskék: a tengerfelületek.
- Élénksárga: az országhatár-rajz egy része (?).
- Barna: a lejtőcsíkos domborzatábrázolás.
- Élénkvörös: az országhatár-rajz egy része (?).
- Téglavörös: az országhatár-rajz egy része.
- Zöld: az országhatár-rajz egy része (?).

Korábban ismeretlen 21,7 cm-es Felkl-Gönczy-glóbusz Toronyi Bence gyűjteményében

Kitűnő állapotban fennmaradt példány, melynek szépségét Lente Zsuzsanna 2019-ben végzett, hozzáértő restaurátori munkája csak emelte, olyannyira, hogy úgy megújult, mintha most került volna ki a roztkoki műhelyből.

A „rokonságba” sorolható, tartalmilag nagyrészt megegyező 1903-as kiadású (VGM ID 106) glóbusz kolofonja más: „A FÖLD” helyett „FÖLDGÖMB” megírás áll, és nem szerepel a „Rozstok,Pragam” kiadói hely megadása sem. Perdöntő lehet a transzszibériai vasútvonal Bajkál-parti vizsgálata is, mivel a tavat nyugatról megkerülő szakasz csak 1904-ben készült el, és 1905-ben adták át a forgalomnak.

Az ugyancsak „rokonnak” tekinthető 1905-ös verzió (VGM ID 101) már a Mandzsúriát átszelő szakaszt is ábrázolták.

Az itt tárgyalt glóbusz tehát szintén 1905-ös kiadású lehet, de a VGM ID 101 azonosítójú glóbusznál korábbi, mivel a Bajkál megkerülő vasúti szakasz már szerepel rajta, de a mandzsúriai nem.

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1 : 58 733 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkos domborzatrajzú, 1905-ben vagy az után kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal, hajózási útvonalakkal és transzkontinentális vasútvonalakkal. A kezdőmeridián greenwichi, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A FÖLD | a legújabb felfedezések nyomán | Magvarúl (!) szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási miniszter megrendeléséből (!). | Kiadta | Felkl J. és fia | Rozstok,Pragam (!)” (VGM-feldolgozása készül).

A földgömb átfedőssággal bővített 30°-os, papírra nyomtatott gömbszegmensek hordozógömbre kasírozásával készült, 12 db – sarkokig nyúló – gömbszegmensből áll, pólussapkákkal. A hordozógömb anyaga valószínűleg papírmasé, amelynek felületi egyenetlenségeit vékony gipszréteg felhordásával simították.

Egyszerű (ún. I. számú) felszerelésű: azaz feketére lakkozott, esztergált faállványba illesztett, hajlítót acélhuzal – amelynek tengelyrésze a vízszintessel 66,5°-ot zár be – tartja a gömböt. Magassága: 44 cm.

4. ábra. A 21,7 cm-es földgömb magángyűjteményben
(Dr. Toronyi Bence szívességéből.
Fotók: Toronyi Bence)

A glóbusz térképi tartalmának jellemzői

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hossz- tartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezésű változata a 30°-os gömb- szegmensek elkészítéséhez.
- Greenwichi kezdőmeridián.
- A szélességi és hosszúsági irányok- ban egyaránt 10°-os beosztású, sar- kokig terjedő fokhálózattal 12 db 30°-os gömbszegmensre osztott. A kezdőmeridián és az Egyenlítő 1°-os „létrás” ábrázolással kiemelt az egyébként folyamatos vonallal meg- rajzolt 10°-os fokhálózattól. A térít- tők és a sarkkörök szaggatott vonallal ábrázoltak. Az Ekliptika ugyancsak „létrás” ábrázolással kiemelt.
- A kontinensek és a jelentősebb szí- getek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mel- lékfolyóit, valamint (mélységábrá- zolás nélkül) a legjelentősebb tava- kat tartalmazza.
- A szárazföldi területek fehérek, országhatárbanddallal. Barna színű lejtőcsíkos domborzatrajzzal egészül ki a szárazföld-ábrázolás.
- A településábrázolás nem kategori- zált, a településjelek üres kék körök (a településnevek vagy a kék körök gyakran hiányoznak!). A fővárosok és a legjelentősebb települések sze- repelnek csupán.
- A tengerek mélységábrázolás nél- küliek (néhány mélységpontérték megadásával, pl. a „Kurili-szig.”-től DK-re: 8512 m. – nyilván a mélyten- geri árok akkor ismert mélysége). Alapszínük világoskék.
- A tengeráramlások sávjait sötét- kék színű vonalkötegek mutat- ják, irányukat nyilak jelzik, általában névvel megírtak (Japáni- áramlás, Egyenlítői déli folyó (!) (A VGM ID 106-on még szere- pel az „s” betű), Déli-sarki folyo- áramlat (!), Horn foki áram- lat, Passzat (!) áramlás (!) stb.).
- A teljes névrajz magyaros írást követ, illetve erre törekvő, a lito- gráfus azonban vélhetően nem magyar anyanyelvű. Erre az ékeze- tes betűk gyakran pontatlan kezelé- séből következethetünk (Michigan tő, és lásd fentebb a tengeráramlá- sok megnevezéseit is). „Modern” névrajzú a földgömb, mint azt az alábbi példák is mutatják.
- A vízrajzi nevek a ma alkalmá- zott jobbra dőlő kurzív írással szemben balra dőlnek: óceánok (NAGY v. CSENDES-ÓCZEÁN, INDIAI-ÓCZEÁN ÉSZAKI JEGES TENGERT; DÉLI JEGES-TENGERT), tengerek (KARIBI-TENGERT; Fekete-teng.; Vörös-tenger), ten- geröblök (MEXIKÓI-ÖBÖL; HUDSON-ÖBÖL.), tengerszoro- sok (Davis-szor, Mozambiki-t-szo- ros), vízfolyások (Misszissipp; Miszuri) és a tavak (Aralöb., Nyassza) nevei.
- Hasonlóan magyaros a szigetcsoportnevek [Havaji-sz. (Sandwich-sz.); Azóri-Sz.; Verde- fok; Amirante-sz.] és a szigetnevek (Elefant sz. – Déli-Shetland-sz), valamint a földfokok neveinek (Joremenység f.) írásmódja.
- A kontinensek nincsenek meg- írva. A szárazföldi névrajz ele- mei között megtaláljuk az országneveket (Egyesült Államok; Britországi Észak Amerika = Kanada; FRANCZIA ORSZ.; SPANYOL ORSZ.; NÉMET ORSZ.; OROSZ BIRODALOM); a telepü- lésneveket (Stokholm, Madrid, Paris, Sztambul, Tobolszk); nagytájneveket (Szahara, SZUDAN, SZIBERIA, Gobi-sivatag sin Samo azaz homoktenger, ELO INDIA, HATSO INDIA).
- A glóbusz Kelet-Közép-Európát ábrázoló részén szerepel AUSTRIA és MAGYARORSZ. meg- írása. Ettől dél-délkeletre kezdő- dik „Törökország” neve, a felirat első két betűje még Magyarország területén. A Kárpát-térség és szűk környezete területén még az alábbi neveket vélhet- jük felfedezni: Praga, Budapest, Adriai-t., Duna, Lemberg, Münch (en). Érdekesek a „KÖZÉP AMERIKA” (mint nagytáj) és az „AUSZTRALIA” (mint az egyet- len megnevezett „kontinens” – a Brit Birodalomhoz tartozó országok nevei nem nagybetű- sek –, valamint a „Rak térítő” és a „Bak térítő” megírások. Az „Északi sarkkör”-t és a „Déli-Sarkkör”-t is megírták, az „ESZAKI SARK” is megírt, viszont a Déli-sark meg- írása helyett a „SARK” megírás szerepel kétszer is.
- A nyomtatáshoz felhasznált színek száma nyolc: fekete, sötétkék, vilá- goskék, élénksárga, barna, élénkvö- rös, téglavörös és zöld.
- Fekete: a teljes névrajz, kivéve a fokszámokat és mélységzsámo- kat.
- Sötétkék: a fokhálózattal és fok- számok, az Ekliptika, a partvo- nal, a vízrajz (vízfolyások, tókon- túrok és felületszafrózások), a tengeráramlásrész, áramlásní- lak és mélységzsámok, valamint az országhatár-rajz (egy része) és a településkarikák.

- Világoskék: a tengerfelületek.
- Élénksárga: az országhatárrajz egy része.
- Barna: a lejtőcsíkozásos domborzatábrázolás.
- Élénkvörös: az országhatárrajz egy része.
- Téglavörös: az országhatárrajz egy része.
- Zöld: az országhatárrajz egy része.

31,6 cm-es Felkl-Gönczy-földgömb a marosvásárhelyi Teleki Tékában

A több helyen – a Déli-sark közelében különösen jelentős mértékben – sérült, állványát vesztett, de a kevésbé sérült részekben elfogadható állapotban levő glóbusz a marosvásárhelyi Teleki Téka (Teleki-Bolyai Könyvtár) gyűjteményében található. A glóbusz elemző ismertetését Petelei Klára fényképfelvételei nyomán sikerült összeállítani, a közléshez Lázok Klára, a Téka osztályvezetője járult hozzá.

A földgömb egyike a legkorábbi 31,6 cm-es Felkl-Gönczy-glóbuszkiadásoknak, mivel Felkl János és Prága szerepel a kolofonban, és talán az első is, bár a Budapest (1873. január 1-től) és nem Buda és Pest megírást találhatjuk rajta. Azonban korábban már láttuk, hogy a Gönczy-bibliográfiák 1870-re teszik a Gönczy által a Felklnél kiadott első és egyetlen (!) glóbusz megjelenési idejét. Lehet, hogy már ekkor is „a levegőben volt” a városegysítés gondolata.

Ehhez a gömbhöz időben nagyon közel áll egy azonos átmérőjű Hunfalvy-előzmény, egy 1868 és 1870 közé datálható glóbusz (VGM ID 131) (Márton 2011). Ez gazdagabb, de régiebb névrájú földgömb, pl. Gönczy „Behring tenger”-e Hunfalvynál „BERING V. KAMCSITKAI TENG”, vagy az „Aleuti sz”, „Aleuta szigetek” névre hallgat; „Aljaska” helyén „OROSZ AMERIKA”, illetve a „BRITORSZÁGI ÉJSZAKAMERIKA” helyén „BRIT ÉSZAK AMERIKA” megnevezés áll. (Ma: Kamcsatka, Alaszka, Aleut-szigetek és Kanada.) Megjegyzendő, hogy a Gönczy-glóbusz kiadásának idejére, 1870-re az „Orosz Amerika”

5. ábra. A 31,6 cm-es földgömb a Teleki Tékában (Petelei Klára szívességéből.)

földrajzi név használata politikai okok miatt már elvesztette létjogosultságát, mivel az Egyesült Államok 1867-ben megvásárolta Oroszországtól, és a szerződést az amerikai elnök június 20-án alá is írta. Az „Aljaska” név az orosz „Аляска” átvétele.

Még egy érdekes néveltérésre érdemes felhívni a figyelmet: a Hunfalvy magyarította gömbön szereplő „Aral tó”-val egyező a marosvásárhelyi, ezzel szemben a Császi-gyűjteménybeli glóbuszon „Urál-tó”, míg a VGM ID 100 jelűn „Aral-tó”, a VGM ID 105 jelűn pedig „Urál tó” szerepel.

31,6 cm (12 bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1 : 40 379 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 99,25 cm.

Hipszometrikus színezésű (magasságiréteg-színezésű), lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, országhatárbandos, 1870-ben (esetleg 1873-ban?) kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlásokkal, áramlásnevekkel és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, hajózási útvonalakkal. Ferrói kezdőmeridián, és innen kelet felé 360°-ig haladva 10°-onként megírt hosszúsági körök, valamint fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. A kolofon: „A FÖLD | magyarul szerkesztette GÖNCZY PÁL a m kir közoktatásügyi | minister megrendeléséből | kiadta | FELKL JÁNOS | PRÁGÁBAN.”

A földgömb 30°-os, papírra nyomtatott gömbszegmensek hordozógömbre kasírozásával készült. A 12 db – csonkolt – gömbszegmenst 2 db 23,5° pólustávolságú (a sarkkörökig nyúló) pólussapka egészíti ki. A hordozógömb

6. ábra. A glóbusz kolofonja (Petelei Klára szívességéből.)

valószínűsíthetően favázra rögzített papírmásból készült, amelynek egyenetlenségeit vékony gipszréteggel simították. Mivel csak a teljes meridiángyűrűje maradt meg, az állványáról az analógiák alapján feltételezhetjük, hogy teljes felszerelésű, nap-tárkeretes lehetett, hasonló az alább tárgyalt Császi-gyűjteménybeli glóbuszéhoz (9. ábra).

A glóbusz térképi tartalmának jellemzői

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hossztartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezésű változata a 30°-os gömbszegmensek, illetve Postel-féle meridiánban hossztartó síkvetület a 23,5°-os pólustávolságú pólussapkák elkészítéséhez.
- Ferrói kezdőmeridián.
- Vékony, folyamatos vonalakkal megrajzolt, 10°-os beosztású, a térítők és sarkkörök ugyancsak folyamatos vonalú ábrázolásával kiegészített fokhálózat. Az Egyenlítő és a 0°-os (kezdő-) meridián, valamint az Ekliptika kiemelt, ún. létrás ábrázolású.

- A kontinensek és a jelentősebb szigetek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mellékfolyóit, valamint a legjelentősebb tavakat (mélységábrázolás nélkül) tartalmazza.
- A szárazföldi területeken a hipszometrikus ábrázolást fekete színű lejtőcsíkozásos domborzatrajz egészíti ki. A partvonalak mentén rajzolt vízszintes sraffozás emeli ki a szárazföldeket.
- Az országhatárok fekete pontsorról és/vagy mellette húzóódó színes határbanddall jelöltek.
- A településábrázolás nem kategorizált (a jel sötétkék üres karika), a megírásban is egységesen normál, kurrens (nagykezdőbetűs) és kurzív (dőlt) írás.
- A névrajz az oktatási célnak megfelelően a magyar vagy magyaros írásmódot követi (Varsó, Krakko, Bécs, Kairo, Új Orleans stb.). A már említett településmegírásokon túl a névrajzi elemek között szerepel az országok (EGYESÜLT ALLAMOK, BOLIVIA, NAGY BRITANNIA, SPANYOL ORSZ), a tagállamok (Anglia, Skótorsz, KIRÁLYNÉ F., DÉLI ÚJ VALES), a legfontosabb szigetek (Nagy Antillák, Galapagos sz, Aleuti sz, Társaság szig.), félszigetek (Florida, Yucatan), földfokok (S² Vincze f., Jóreménység-f., S. Ferencz-f), a legjelentősebb hegységek neve (Sziklás hegység, Alleghany hegy, Nagy Khingan, Kárpátok), valamint vízfolyások (Sajna, Viszla, Dnjeper, Don, Volga, Ganges, Brahmaputra, Hoang ho, Császár csat), tavak (Baikal tó) és az óceánok (INDIAI VILÁG TENGERT), tengerek (KARIBI TENGERT, Korall tenger, DÉLI KINAI TENGERT), jelentősebb tengeröblök (Hudson öble, MEXICÓI ÖBÖL, Sziami öböl, Carpentaria öböl), tengerszorosok (Gibraltari szor., Mozambikuei szoros) nevei, illetve a tengeráramlások (Golf folyása, Perui folyás, Déli ausztraliai folyás) megírása. A fokszámok közül a hosszúsági értékek (10°-onként 0°-tól 360°-ig számozva!) az Egyenlítőn, a szélességi értékek a kezdőmeridiánon vannak megírva. A névrajzi elemek között nem szerepelnek a kontinensnevek.

- A tengerek területe fehér színű, amelyen vékony sötétkék vonalkötegek mutatják a tengeráramlásokat, az irány (nyíl) megadásával, vízmélységadatok feltüntetésével.
- A nyomási színek száma hét: fekete, sötétkék, világoszöld, okker, vörösbarna, világoskék, téglavörös.
 - Fekete: a teljes névrajz, ide értve a kolofont is, valamint az országhatár-rajz koronavonalát adó pontsorról.
 - Sötétkék: a fokhálózat, a partvonal, a vízrajz, településkarikák és a tengerhajózási útvonalak.
 - Világoszöld: a hipszometria – a síkvidéki területek (1. szint).
 - Okker: a hipszometria – a dombvidéki területek (2. szint).
 - Vörösbarna: a hegyrajz – csíkozásos domborzatábrázolás.
 - Világoskék: a vízfelületek (tenger, tavak).
 - Tégla-vörös: az országhatárbandok.

Hazánk szűkebb környezetében a következő földrajzi nevekkal találkozhatunk (7. ábra): Viszla, Varsó, Dresd.[en], Borolado = Boroszló (?), Lengyelor, Galic., Lemberg, Krakko, Praga, Bécs, Kárpátok, Dnejszter, AUSTRIA, Budapest, Magyarország, Jasszy = Jászvásár, Trieszt, Temesvar, Oláh. orsz, Bukar.[est], Adriai-teng., Belgrad, Serbia, Serai = Serajevo/Sarajevo, Widdin, Duna, TÖRÖ[KORSZ], Adria[napoli] = Edirne/Drinápoly, Szalon[iki]. (A földrajzi nevek elhelyezését meglehetősen „lazán” kezelték!)

7. ábra. Magyarország és környezete a glóbuszon (Petelei Klára szívességéből.)

31,6 cm-es Felkl-Gönczy-földgömb Császi Tamás magángyűjteményéből

A Gönczy magyarította prágai Felkl és a roztkói Felkl és fia által több alkalommal is kiadott 31,6 cm átmérőjű glóbuszok eddig nem ismert példánya a Császi-gyűjtemény darabja. Nem azonos a VGM ID 105 jelzetű földgömbbel, csak „rokona” annak. Az állványzata is teljesen más.

31,6 cm (12 bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1 : 40 379 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 99,25 cm.

Hipszometrikus színezésű, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, országhatárbandos, 1897-ben kiadott glóbusz, párhuzamos vonalonatokkal jelölt tengeráramlásokkal, áramlásnevekkel és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, hajózási útvonalakkal. Ferrói (?) kezdőmeridián, és innen kelet felé 360°-ig haladva 10°-onként megírt hosszúsági körök, valamint fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. A kolofon: „A FÖLD | magyarul szerkesztette GÖNCZY PÁL a m kir közoktatásügyi (?) | minister megrendeléséből | kiadta | FELKL J. ÉS FIA | ROZTOK

8. ábra. A 31,6 cm-es földgömb a Császi-gyűjteményben (Fotók: Császi Tamás)

PRÁGA MELLETT | Második javított kiadás. 1897. | Atvizsgálta (!) Berecz Antal (!).”

A glóbusz térképi tartalmának jellemzői

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hossztartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezési változata a 30°-os gömbszegmensek, illetve Postel-féle meridiánban hossztartó síkvetület a 23,5°-os pólustávolságú pólussapkák elkészítéséhez.
- Ferrói kezdőmeridián.
- Vékony, folyamatos vonalakkal megrajzolt, 10°-os beosztású, a térítők és sarkkörök ugyancsak folyamatos vonalú ábrázolásával kiegészített fokhálózat. Az Egyenlítő és a 0°-os (kezdő-) meridián, valamint az Ekliptika kiemelt, ún. létrás ábrázolása.
- A kontinensek és a jelentősebb szigetek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mellékfolyóit, valamint a legjelentősebb tavakat (mélységábrázolás nélkül) tartalmazza.
- A szárazföldi területeken a hipszometrikus ábrázolást fekete színű lejtőcsíkozásos domborzatrajz egészíti ki. A partvonalak mentén rajzolt vízszintes sraffozás emeli ki a szárazföldeket.
- Az országhatárok fekete pontsorról és/vagy mellette húzódo színes határbanddall jelöltek.
- A településábrázolás nem kategorizált (a jel sötétkéi üres karika),

a megírásban a jelentősebb (fő?) városok kiemelték (Wien, Budapest, Moszkva, Kairo stb.) félkövér, kurrens és álló, a többi normál, kurrens és kurzív (dőlt) írás.

- A névrajz a deklarált oktatási célnak megfelelően – hiszen „a m. kir. közoktatásügyi (!) | minster megrendeléséből” született – többnyire magyar vagy magyaros írásmódot követ, de a hazánk környezetében levő nevek is azt jelzik, hogy a korábbi kiadású a marosvásárhelyi glóbusz neveihez képest eltolódás tapasztalható a német nevek alkalmazása felé: Bécs helyett Wien, Krakkó helyett Krakau (!), Trieszt helyett Triest stb. Egyetlen üdítő kivétel, hogy Szerbia itt „sz”-szel van megírva. A névrajzi elemek között itt sem szerepelnek a kontinensnevek!
- Magyarország környezetében a következő földrajzi neveket találkozhattunk (9. ábra): Viszla, Varszava, Dresd.[en], Borolado = Boroszló (?), Lengyelor, Galic., Lemberg, Krakau, Prag, Wien, Kárpátok, Dnejszter, AUSTRIA, Budapest, Magyarorsz, Jasszy = Jászvásár, Triest, Temesvar, Oláh-orsz, Bukar.[est], Adriai-teng., Belgrad, Szerbia, Serai = Serajevo/Sarajevo, Widdin, Duna, TÖRÖ[KORSZ], Adria[napoli] = Edirne/Drinápoly, Szalon[iki].
- A nevek elhelyezését itt is „lazán” kezelték!
- A nevezetes szélességi körök – az Egyenlítőt kivéve – megnevezve szerepelnek: Északi sarkkör, Rák-térítő, Bak-térítő, Deli sarkkör.
- A fokszámok közül a hosszúsági értékek (10°-onként 0°-tól 360°-ig számozva!) az Egyenlítőn, a szélességi értékek a kezdőmeridiánon vannak megírva.
- A nyomási színek száma hét: fekete, sötétkéi, világoszöld, okker, vörösbarna, világoskéi, téglavörös.
 - Fekete: a teljes névrajz, ide értve a kolofont is.
 - Sötétkéi: a fokhálózat, a partvonal, a vízrajz, a településkarikák és a tengerhajózási útvonalak, valamint a szaggatott vonalú vagy pontozott (ország)határrajz.
 - Világoszöld: a hipszometria – a síkvidéki területek (1. szint).

- Okker: a hipszometria – a dombvidéki területek (2. szint).
- Vörösbarna: a hegyrajz – csíkozásos domborzatábrázolás.
- Világoskéi: a vízfelületek (tenger, tavak).
- Téglavörös: az országhatárbandok.

Egy nemrég megújult 47,4 cm-es Felkl-Gönczy-glóbusz és a restaurálás meglepetései

A Magyar Földrajzi Múzeum kiállításán szereplő, a Magyar Földrajzi Társaság tulajdonában lévő glóbusz.

47,4 cm (18 bécsi hüvelyk) átmérőjű, 1 : 26 919 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 148,87 cm.

Kontinens- és országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1870-ben kiadott földgömb, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, tengermélységadatokkal, valamint „távíró huzal” nyomvonallal és kikötőtől kikötőig megírt, sorszámozott hajózási útvonalakkal és távolságmegjelöléssel. Ferrói kezdőmeridián és innen kelet felé 360°-ig haladva 10°-onként megírt hosszúsági körök, valamint fordított állásban megírt Ekliptika (!) jellemzik. Közel egykorú kiadású a VGM ID 137 jelű földgömbbel, de az északi pólussapka tartalma és rajzolata alapján ez az újabb. A kolofon: „A | FÖLD | magyarul szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatásügyi minster megrendeléséből (!) | kiadta | FELKL JÁNOS | PRÁGÁBAN | –x– | Kőre metszette és nyomatta (!) | H. KUNSCH. | LIPCSEBEN.” (VGM ID 149; Az OSZK kiállításán nem szerepelt; Plihál könyvében: nincs leírás).

A bemutatott glóbusz kiadásának időpontját megadja, hogy a Gönczy-bibliográfiában ez a dátum szerepel. Ezt erősíti, hogy „a m. kir. közoktatásügyi minster megrendeléséből” született (azaz gyakorlatilag nem lehet 1869 előtti, hiszen a törvényt az uralkodó csak 1868. december 15-én hagyta jóvá), és Prágában adták ki (a Felkl cég a Prága melletti Roztokba tette át székhelyét 1870-ben, tehát nem lehet ennél későbbi).

9. ábra. Magyarország és szűkebb környezete a glóbuszon (Császai Tamás szíveségéből.)

10. ábra. A lefejtett magyar (déli fél) gömbszegmens alól feltűnik a német kolofon (balra). Ausztrália nyugati részén és tőle keletre feltáruult az eredeti német kasírozás, míg Ausztrália keleti részén a le nem fejtett magyar nyelvű gömbszegmensrész látszik még (jobbra). (Fotók: Lente Zsuzsanna)

A földgömböt Lente Zsuzsanna restaurálta. A szerencsés kezű művész praxisában nem az első eset, hogy amikor a restaurálás során lefejt a gömbszegmenseket a hordozógömből, alatta egy másik kasírozott gömbkétszögsort talál. Ez történt a Kiepert-glóbusz esetében 2009-ben (<http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2009/2009-10-06-kiepert-szeged/kiepert.htm>), és ahogy az alábbi képek mutatják, ez történt ennek a földgömbnek a restaurálása-kor is.

A földgömb 30°-os, papírra nyomtatott gömbszegmensek hordozógömbre kasírozásával készült. A 12 db – sarkokig nyúló – gömbszegmenst 2 db 23,5° pólustávolságú (a sarkkörökig nyúló) pólussapka egészíti ki. A hordozógömb valószínűsíthetően faváza rögzített papírmaséból készült, amelynek egyenletlenségeit vékony gipszréteggel simították.

Az állvány feketére lakkozott fából készült, ún. III. teljes felszerelésű (nap-tárkeretes, teljes meridiángyűrűs), de iránytű nélküli állvány. A naptárkeretet három lábra illesztett három kar tartja, de a más kiadásoknál rendszerint megtalálható, az állványlábak között sárgaréz merevítőkkal kifeszített szelencében elhelyezett iránytű – amely a glóbusz pontos tájolását teszi lehetővé –, itt hiányzik.

A nyolcszögű naptárkereten három (fekete, világoskék és sárga) színű nyomott nyolcosztatú körgyűrűn ötfokonként megírt egyfokos fokbeosztás, az év 365 napos beosztása,

az állatövek jele és egyszerű képe, a hónapok neve és égtájmegírások találhatók.

A sárgarézből készült teljes meridiángyűrűbe rögzített tengely körül forgatható a glóbusz, amelynek a vízszintessel (illetve a naptárkerettel vagy horizontkörrel) bezárt szöge a tízfokonként megírt meridiángyűrű egyfokos beosztása segítségével pontosan beállítható.

Az Északi-sarknál kettős órákór van elhelyezve.

Magasság: 107 cm (a horizontkör/naptárkeret: 80 cm).

A glóbusz térképi tartalmának jellemzői

- A vetület: valószínűsíthetően meridiánokban és Egyenlítőben hossz-tartó hengervetület („négyzetes hengervetület”) transzverzális elhelyezésű változata a 30°-os gömbszegmensek, illetve Postel-féle meridiánban hossz-tartó síkvetület a 23,5°-os pólustávolságú pólussapkák elkészítéséhez.
- Ferrói kezdőmeridián.
- A 10°-os beosztású, a térítők és sarkkörök ábrázolásával kiegészített, a sarkokig terjedő fokhálózattal 12 db 30°-os gömbszegmensre osztott, és 2 pólussapkával egészül ki, amelyek pólustávolsága 23,5°, azaz a sarkkörökig nyúlnak. Az Egyenlítő és a 0°-os (kezdő-) meridián, valamint az Ekliptika kiemelt, ún. létrás ábrázolású, a térítők és a sarkkörök szaggatott vonallal ábrázoltak.

11. ábra. A 47,4 cm-es földgömb a Magyar Földrajzi Múzeumban (Dr. Kubassek János és Puskás Katalin szíveségéből. Fotók: Lente Zsuzsanna)

- A kontinensek és a jelentősebb szigetek partvonalán túl a vízrajz a nagyobb folyókat és ezek főbb mellékfolyóit, valamint a legjelentősebb tavakat (mélységábrázolás nélkül) tartalmazza.
- A szárazföldi területeken világosokker felületi színezés és barna lejtőcsíkozásos domborzat-ábrázolás található.
- Az országhatárok pontsorról és/vagy mellette húzódó színes határbanddall jelöltek.
- A településábrázolás kategorizált (kétféle jelet: karika ponttal a közepén és üres karika, valamint várat: csillag, közepén üres körrel, különböztet meg). A megírásban is három kategória szerepel: álló félkövér verzál (csupa nagybetűs) írás, pl.: BERLIN, VARSÓ, BÉCS; álló félkövér kurrens írás, pl.: Pest, Debrecen, Szeged; dőlt normál írás, pl.: Widdin és Temesvár (az utóbbi várjellel).
- A névrajz az oktatási célnak megfelelően magyar. A már említett településmegírásokon túl a névrajzi elemek között szerepel az országok, a tagállamok, a legfontosabb szigetek, a földfokok, a legjelentősebb hegységek neve, valamint a vízfolyások, a tavak és az óceánok, a tengerek, a jelentősebb tengeröblök, a tengerszorosok nevei, illetve a tengeráramlások és a hajózási útvonalak megírásai a távolságadatokkal. Az Egyenlítő, a térítők, a sarkkörök és a sarkok megnevezése is megtalálható. A fokszámok közül a hosszúsági értékek (10°-onként 0°-tól 360°-ig számozva!) az Egyenlítőn, a szélességi értékek a kezdőmeridiánon vannak megírva. A névrajzi elemek között nem szerepelnek a kontinensnevek.
- A tengerek területe élénk középkék színű, amelyen vékony fekete vonalkötegek mutatják a tengeráramlásokat, az irány (nyíl) és sebesség megadásával! Vízmélységadatok feltüntetése.

- A nyomási színek száma nyolc: fekete, okker, barna, középkék, téglavörös, vörös (narancsba hajló), sárga és zöld.
- Fekete: a fokhálózat, a partvonal, a vízrajz és a tengerhajózási útvonalak, valamint az összes névrajzi elem, ide értve a kolofont is.
- Okker: a szárazföldi területek (alapszín).
- Barna: a csíkozásos domborzat-ábrázolás.
- Középkék: a vízfelületek (tenger és tavak), valamint a határbandok.
- Téglavörös: a (kontinens) határbandok.
- Vörös (narancsba hajló): a (kontinens)határbandok.
- Sárga: a határbandok.
- Zöld: a (kontinens)határbandok.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton mondunk köszönetet az érde Magyar Földrajzi Múzeumban dr. Kubassek János igazgatónak és Puskás Katalin gyűjteménykezelő restaurátornak; a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban Megyeri Anna történész-főmuzeológusnak és munkatársának, Dömötör Andreának; a novai Plánder Ferenc Gyűjtemény kezelőjének Horváth Nikolettnek és fotósának Simon Balázsnak; a marosvásárhelyi Teleki Téka munkatársainak Lázok Klárának és Petelei Klárának; Császi Tamás magángyűjtőnek; valamint Lente Zsuzsanna restaurátornak önzetlen és pótolhatatlan segítségükért. Nélkülük ez a tanulmány nem készülhetett volna el.

Cikksorozatunk következő részében „új”, utóbb felfedezett Schotte-Gönczy-földgömbökkel foglalkozunk. Bemutatunk „elérhetetlen”, aukción, hirdetésekén feltűnt Gönczy-glóbuszokat is.

Irodalom

- Márton Mátyás 2010a. Hunfalvy János és eddig ismeretlen glóbuszai. I. rész *Geodézia és Kartográfia* 62. évf., 5. szám, pp. 22–29.
- Márton Mátyás 2010b. Hunfalvy János és eddig ismeretlen glóbuszai. II. rész *Geodézia és Kartográfia* 62. évf., 6. szám, pp. 12–16.
- Márton Mátyás 2011. Új Hunfalvy-Felkl földgömb. *Geodézia és Kartográfia* 63. évf., 2. szám, pp. 10–11.
- MTA Alm. 1892. Magyar Tud. Akadémiai Almanach Polgári és Csillagászati Naptárral MDCCCXCII-re. *Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1892, p. 216*
- A tagok munkálatai: Gönczy Pál pp. 136–138.
- Plihal Katalin 2016. Nyomatott magyar föld- és éggömbök 1840–1990 *Zrínyi Kiadó, Budapest, p. 232*
- Szabó Virág 2010. Tengeri területek térképi magyar névanyagának fejlődéstörténeti vizsgálata XIX. és XX. századi földgömbök alapján *Diplomamunka, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék*
- Szinnyei József 1894. Magyar írók élete és munkái, 3. kötet. Gönczy Pál pp. 1360–1367. *Hornvánszky Viktor, Budapest, p. 1582*
- <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2009/2009-10-06-kiemert-szeged/kiemert.htm> (Utolsó elérés: 2021. augusztus 01.)

Dr. Márton Mátyás
professor emeritus

ELTE Térképtudományi és
Geoinformatikai Intézet
matyi@map.elte.hu

Dr. Toronyi Bence
adjunktus

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építőmérnöki Kar,
Általános és Felsőgeodézia Tanszék
toronyi.bence@emk.bme.hu